

ТЭРМІНАЛОГІЯ

Зміцер Мазарчук (Менск),
 кандыдат історії наук,
 доктор кафедры грамадзянскага і
 дзяржаўнага права Менскага нацыянальнага ўніверситета

ТЭРМІН “ДЗЯРЖАВА” І ПРАБЛЕМА ПАЛІТАГЕНЕЗУ

Увага да тэрміналогіі адрознівае навуковае мысленне ад штодзённа-бытавога. Тэрміналагічныя пытанні не толькі займаюць самае сур’ёзнае месца ў навуковых ведах, але, можна казаць, што веды з іх і пачынаюцца. Плюрализм навуковых падыходаў, асабліва, калі гаворка ідзе пра проблематыку, якая мае міждысцыплінарны ці полідысцыплінарны характер, непазбежна прыводзіць да шматзначнасці ўжыванага катэгорыяльнага апарату. Ёсць тэрміны, вакол якіх, па словах Аrona Гурэвіча, “назіралася мнства меркаванняў і тлумачэнняў, яны настолькі моцна ўвайшлі ў гістарычны і штодзённы лексікон, што пазбавіца ад іх немагчыма, а паграба ўдакладніць іх змест узікае толькі ў выглядзе выключэння”¹. Гэта “феадалізм” і “сярэднявечча”, пра якія вядзе гаворку расейскі медыевіст, гэта “уласнасць”, “горад”, “саслоўе”, “клас”, “звычайвае права” і іш.

Паняцце “дзяржава”, несумненна, адносіцца да ліку ключавых і вельмі часта ўжываных катэгорый у грамадскіх навуках. Між тым, практична кожная з іх укладвае ў гэты тэрмін асобнае разуменне. “Дзяржавы” палітолага, правазнаўцы, гісторыка, этнолага істотна адrozніваюцца. Падобная блытаніна азначае не проста непрадуктыўнае марнаванне часу, але наўпрост ускладняе разуменне адпаведнага феномену. Трэба вызначыцца, ці вывучаюць палітолаг, правазнаўца, гісторык, этнолаг адзіні той жа аб'ект рэчаіснасці, ці яны гавораць пра розныя рэчы, называючы іх адзіным словам. Калі гаворка ідзе пра адно і тое, ці магчымы сінтэз усіх названых дысцыплінаў хоць бы па аднаму больш-менш вузкаму пытанню? Калі ж яны даследуюць розныя феномены, дык ці не прыйшло час “прыбраць у хаце”, разабрацца з тэрмінамі?

Перш за ўсё адрозненні ў разуменні прадвызначае тое, што прадстаўнікі розных дысцыплінаў, калі кранаюць у своіх штудыях “дзяржаву”,

¹ Гуревич А. Я. “Феодальное Средневековье”: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков // Одиссей: Человек в истории. 2002. Москва, 2002. С. 262.

знаходзяцца наrozных узроўнях мегадалагічнай лесвіцы (па М. Розаву). Калі палітолаг і правазнаўца больш даследуюць абстрактную дзяржаву на ўзроўнях канцептуальнай мадэлі ці тэорыі, то гісторык і этнолаг удзяляюць увагу ў асноўным спецыфічнаму боку (узроўні эмпрычнага апісання, нарматізаваных дадзеных, эмпрычнай праверкі). Канешне, тут ідзе гаворка пра спецыфічныя задачы гэтых навук. Трэба мець наўвазе таксаматое, што палітолаг і, у меншай ступені, правазнаўца, разглядаюць сучасны стан дзяржавы – сучасную дзяржаву (ці, па меншай меры, зыходзяць з сучаснасці). Гэтаабумоўлівае адмаўленне ад гістарызму, выключна дыяхранічнае вывучэнне. Што ж тычыцца гісторыкі і этнолага, то яны асноўную ўвагу павінны ўдзяляць менавіта сінхраніі, разглядаць станаўленне, змены, развіццё.

Нарэшце, паколькі ў гэтай работе разглядаецца дзяржава, трэба вызначыць найменне таксона больш высокага ў адносінах да яе ўзроўня. Пры вывучэнні патэстарнай і палітычнай арганізацыі канкрэтнага грамадства ў англамоўнай навуцы выкарыстоўваецца тэрмін *polity*, які ў апошнія дзесяцігоддзі пранік і ў расейскі навуковы лексікон. Відавочна, што пачатак ён бярэ ў Арыстоцеля, які акрамя вузкага значэння палітыкі як адной з формаў праўлення выкарыстоўваў гэты тэрмін для таго, каб пазначаць усялякае грамадства з пункту гледжання палітыкі і дзяржаўнасці (афинская палітыя і г. д.). У сэнсе базавага элементу патэстарнай ці палітычнай сістэмы тэрмін “палітыя” выкарыстоўваецца як палітолагі, так і гісторыкі. Будзем карыстацца ім і мы.

На нашу думку, падыходы да азначэння дзяржавы магчыма аб’яднаць у дванапрамкі². Пакуль што назавеміх “вузкім” і “пашыраным разуменнямі”. У апошнім выпадку дзяржаву разглядаюць як форму палітычнага жыцця. Яна прадстае ў якасці інстытуцыі, якая харектэрна для пэўнай стадыі (магчыма нават, вышэйшай) сусветна-гісторычнага працэсу. Зыходзячы з гэтага, магчыма класіфікаваць тыя ці іншыя грамадскія арганізмы па адсутнасці ці наяўнасці ў іх дзяржаўнай арганізацыі як больш або менш развітая. Гэткае разуменне бярэ пачатак ад арыстоцелевай тэорыі эвалюцыі формаў зносінаў людзей. Большасць існуючых азначэнняў дзяржавы трактуюць яе ў гэткім стадыяльным духу (што харектэрна ў рамках як “інтэгратыўнага” так і “канфліктнага” падыходаў). Натуральная-прававая школа 17 – 18 ст. супрацьстаўляла “натуральны/дадзяржаўны” і “цывільны/дзяржаўны” станы чалавечства, рангуючы іх (з эпохі Асветніцтва) як дзікунства і цывілізацыю.

² Мы не кранаем тут пропанаванае Э. Сэрвісам выдзяленне “інтэгратыўнага” і “канфліктнага” падыходаў, якія больш тычацца палітагенезу, чым азначэння самога тэрміна, хоць апошнє не выключана. Гл. Service E. R. Classical and Modern Theories of the Origins of the Government // Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution. Philadelphia, 1978. P. 21

Тэарэтыкі дзяржавы і права 19 ст. не прасунуліся ў гэтым аспекте далей за сваіх папярэднікаў. Асабліва бліскучая стадыялісцкі падыход выяўляеца ў Гегеля і пазітывістаў. Ён знайшоў прызнанне і ў марксісцка-ленінскім грамадазнаўстве. У савецкі час класічным лічылі азначэнне У.Леніна: “Дзяржава – гэта ёсьць машына для падтрымання панавання аднага класа над другім”³. Да самога канца савецкай навукі класавасць суадносілі з дзяржаўнасцю, а класагенез – з палітагенезам.

Сучасныя канцэпцыі ў большасці таксама трываюцца стадыялісцкага падыходу. Па заключэнню Э.Гадзінер, “дзяржава ў канчатковым выніку – гэта і ёсьць спецыялізаваны інстытут кіравання грамадствам, які неабходна ўзнікае напэўнай стадыі ягонай эвалюцыі. Кожная з самых сафісычных тэорый дзяржавы, будучы “адціснутай” да ўзоруною крайняга абагульнення, дае па сутнасці менавіта такое, простае да банальнасці разуменне гэтага феномену”⁴. Так і будзе заўсёды, калі глядзець на дзяржаву, як на тып арганізацыі грамадства, як на грамадскі інстытут (менавіта ў гэтым сутнасць таго, што мы ўмоўна назвалі “пашыраным” із стадыялісцкім падыходам). Нічога дрэннага ў гэтым не было б, калі б не ўзнік шераг нязручнасцей, выкліканых несупадзеннем тэорыі з “палявым” матэрыялам. Тут мы мусім адхіліцца да проблематыкі палітагенезу, які часцей за ўсё памылкова зводзяць да стэйтагенезу⁵.

Найбольш плённай, па меншай меры да 90-х гг. 20 ст., для разумення шляхоў узнікнення дзяржаўнасці была тэорыя правадырства, творцам якой з’яўляеца амерыканскі антраполаг Элман Сэрвіс. Для вырашэння гэтай праблемы Сэрвіс – эвалюцыяніст і вучань Л.Вайта – прапанаваў наступны ланцужок формаў (палітычнай) арганізацыі: *band – tribe – chieftain – state*. Кожны з узоруноў быў вызначаны ім па некалькіх параметрах, вядучымі з якіх з’яўляліся спосаб гаспадаркі, узровень стратыфікаванасці, тып лідэрства. Ключавое мейсца ў “лініі Сэрвіса” займае *chieftain* (правадырства), якое прадстаўляе з сабе прамежкавую стадью паміж сацыяльна-палітычнай арганізацыяй эгалітарнага грамадства і раннім дзяржаўнасцю⁶. Сам тэрмін быў уведзены ў зварот у 1955 г. Калерва Обергам для абазначэння таго тыпу грамадства паўднёваамерыканскіх індзейцаў, які стаіць на

³ Ленін В.И. О государстве // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 39. Москва, 1963. С. 73. Пар. у Маркса і Энгельса: Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 3. Москва, 1955. С. 63

⁴ Годінер Э.С. Політыческая антропология о происхождении государства // Этнолого-политическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. Москва, 1991. С. 51

⁵ Гл. Гринін Л.Е. Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации (общий контекст социальной эволюции при образовании раннего государства). Часть 2 // Философия и общество, 2002, № 2. С. 7-8

⁶ Service E.R. Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective. N.Y., 1962.

лінії эвалюцыі паміж *segmented tribe i true state*⁷. Хоць правадырства па некаторых параметрах і набліжаецца да дзяржавы, яго адносяць да першабытнасці. Галоўнае адрозненне тут – адсутнасць у правадырствах фармальнага апарату ўлады, інакш кожучы – адсутнасць легальных каналаў скарыстання гвалту. Хоць улада і вылучылася ў асобную падсістэму грамадства, яна яшчэ не спецыялізавана ўнутры сабе. Правадырства ад прымітыўных формаў арганізацыі адрозніваюць глыбокая стратыфікацыя і наяўнасць заўсёднай і сталай улады (*permanent office*) правадыра, які канцэнтруе ў сваіх руках інструменты рэдыstryбуцыі. Для правадырстваў характэрна развітая ідеалагічная сістэма, як правіла, у рэлігійнай афарбоўцы. Пасля Сэрвіса канцепцыя правадырства хутка знайшла прызнанне, у тым ліку і сярод савецкіх вучоных⁸. Ня будзем разглядаць усю вялікую гісторыяграфію гэтага пытання, якая ўключае як практичныя, так і тэарэтычныя аспекты. Адзначым толькі пра апошніх, што ў залежнасці ад ступені складанасці зараз адрозніваюць простыя і складаныя правадырства, якія прадстаўляюць розныя стадыі эвалюцыі палітычных структураў⁹. Тут мы падышилі да аднога з двух зыходных пунктаў крэтыкі тэорыі правадырства. Спачатку закранем больш відавочны з іх.

Гаворкайдзе пра заганнасць аднаўленайнага падыходу, які ўсталяваўся ў антрапалогіі пачынаючы з Л.Г.Моргана і Э.Тайлара. Аб неабходнасці і магчымасцях шматлінейнага падыходу ў рамках сучаснага эвалюцыянізму пісаў яшчэ Джуліян Сілоард¹⁰, але дачасу ягоныя меркаванні заставаліся па-за межамі навуковага *mainstream*'у (тым больш, што ён не здолеў аргументаваць свое метадалагічныя прынцыпы). Разам з тым, факты гаварылі на яго карысць. Калі гаворка ідзе пра палітагенэз, у якасці ілюстрацыі прыводзяць грамадства намадаў (“качавыя імперы”¹¹) і горцаў (структуры

⁷ Oberg K. Types of Social Structure Among the Low land Tribes of South and Central America // American Anthropologist, 1955. S. 57.

⁸ Першы ўрэў гэтае паняцце А.Хазанаў (рус. “вождество”): Хазанов А.М. Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии. Москва, 1979. С. 161. У савецкі час тэорыя правадырства была найбольш распрацавана Л.Васільевым (але ж ён адлаваў перавагу тэрміну “чыфдам”): Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки, 1980, № 1; Яго ж. Протогосударство – чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки, 1981, № 6; Яго ж. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапіталистических структур // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва, 1982.

⁹ Johnson A., Earle T. The Evolution of Human Societies. From Foraging Group to Agrarian State. Stanford, 1987. P. 207-224

¹⁰ Steward J.H. Theory of Cultural Change. The Methodology of Multilinear Evolution. Urbana, 1955. P. 18-21

¹¹ Гл. Крадин Н.Н. Кочевые общества в контексте стадиальной эволюции // Этнографическое обозрение. 1994, № 1 і інш. тв.

поліснага тыпу¹²). Найбольш яскравым прыкладам альтэрнатывай, не-дзяржаўнай формы соцыялітычнай арганізацыі быў поліс¹³, што было адзначана і савецкім антычнікамі. У дагматызаваны час Савецкага Саюзу яны ў рамках мажлівага разважалі пра тое, ці належыць грэчаскі поліс і рымская *civitas* да дзяржавы, калі прытымліваща яе агульнапрынятага тады марксісцка-ленінскага азначэння (гл. вышэй). Вядомы артыкул А.Штаерман, у якім аўтарка прыйшла да высновы, што Рымская рэспубліка не адпавядала разуменню дзяржавы, якое склалася тады¹⁴, узняў (ужо на канцы “перабудовы”!) бурную дыскусію¹⁵. Адным з яе галоўных вынікаў з’явілася адкрыта выказане адмаўленне ад класавага разумення дзяржаўнасці (у “пашыраным” сэнсе)¹⁶. Хоць і магчыма дапусціць, што Штаерман своёй публікацыяй правакавала да перагляду разумення дзяржавы, якое ўстаялася тады¹⁷, але верагодней заключыць наступнае: яна сапраўды не лічыла поліс і рымскую *civitas* дзяржавамі ў поўным сэнсе. На самой справе, класавую сутнасць дзяржавы яна прызнавала, але ж плябеі і патрыцыі як класы (нават як не “чыстыя” класы, аяк класы-саслоўі) канчаткова несфармаваліся. Гэта было звязана з пашырэннем палітычных правоў плябееў, што прывяло да фармавання антычнай грамадзянскай абшчыны. Гэтая грамадзянская абшчына валодала функцыямі арганізатора грамадства, але не падпадала пад ленінскае азначэнне дзяржавы¹⁸. Такім чынам, поліс і рымская *civitas* з’яўляліся проста іншымі формамі палітычнай арганізацыі, формамі, якія знаходзіліся па-за межамі самой існуючай канцепцыі дзяржаўнасці. Штаерман прыводзіла доказы таго, што прыватная ўласнасць, рабства, права і палітычнае панаванне не з’яўляюцца абавязковымі прыкметамі дзяржавы, тым самым адкідаючы аднаўленайнасць гісторыі, супраць якой яна нават прама выказалася¹⁹. Безумоўна, артыкулы Штаерман падрывалі тэорыю антычнага рабаўладальніцкага грамадства і самую мар-

¹² Гл.: Агларов М.А. Сельская община в Нагорном Дагестане в XVII – начале XIX в. Москва, 1988; Коротаев А.В. Горы и демократия: к постановке проблемы // Восток. 1995. № 3.

¹³ Berent M. The Stateless Polis: The Early State and the ancient Greek Community // Alternatives of Social Evolution. Vla divostok, 2000.

¹⁴ Штаерман Е.М. К проблеме возникновения государства в Риме // Вестник древней истории. 1989. № 2. С. 89, 92.

¹⁵ Гл.: Вестник древней истории. 1989. № 4. 1990. № 1-3.

¹⁶ Большаков А.О. Определение государства требует уточнения // Вестник древней истории. 1990. № 2. С. 120-121.

¹⁷ Федосик В.А., Ханкевич О.И. Феномен античного полиса: становление гражданско-го общества // Выбранные научные работы Белорусского Дзяржаўнага ўніверсітэта. Т. 2. Гісторыя. Філалогія. Журналістыка. Мн., 2001. С. 134-135.

¹⁸ Штаерман Е.М. К итогам дискуссии о римском государстве // Вестник древней истории. 1990. № 3. С. 68.

¹⁹ Тамсама. С. 68-69, 71-72.

ксісцка-ленінскую тэорыю дзяржавы, хоць, паўторым, аўтарка магла і не мець на ўвазе такія далёкія мэты. Так ці інакш, было паставлена пытанне аб альтэрнатыўнасці палітычных формаў, а тым самым – пытанне аб правамернасці “пашыранага” разумення дзяржавы.

Пераходзім да асноўнага рабочага інструмента адептаў тэорыі праваўгарства – структурализмскай метадалогіі. Найбольш радыкальная крытыцы існуючую парадыгму (менавіта гэтак!) дзяржавы падверг расейскі афрыканіст П.Белкоў. Калі разам з ім разгледзець дзяржаву як максімальна выяўленую ступень сацыялізацыі, то атрымліваецца, што традыцыйныя элементы ці крытэрыі дзяржаўнасці (Л.Г.Моргана – Ф.Энгельса ці М.Вебера) выяўляюць толькі зневажнія, фармальныя прыкметы. Складовыя часткі тых ці іншых дэфініцый²⁰ яўляюцца на самой справе толькі пералікам інстытутаў дзяржавы. Простая іх сумане нараджае дзяржаву, падобна да таго, як сукупнасць асобных індывідаў не надае душу гобсаваму Левіафану, выяўленаму на вокладцы ягонай кнігі. Тут можна гаварыць пра тэрытарыяльную арганізацыю, наяўнасць публічнай улады, не супадаючай з насельніцтвам, падаткі²¹, можна – пра манаполію на легітымнае фізічнае ўздзеянне²². Выключнасць гэтых крытэрыяў (і іншых прапануемых) непацвярджаецца. Напрыклад, *pater familias* з прычыны свайго статуту мае права на гвалт адносна членаў сям'і, і, з іншага боку, у стане феадальнай раздробленасці манаполія на гвалт у цэнтральнае улады адсутнічае. Другі прыклад – грамадства нузэраў, у якім функцыю падтрымання раўнавагі паміж індывідамі ці патэстарнымі адзінкамі выконвае інстытут традыцыйнай варожасці. Складваниебюракраты ўхарактэрна толькі з пэўнага моманту развіцця дзяржавы; можна казаць, што бюракраты – “пабочная дачка буржуазіі”, буржуазнага грамадства. Далей, тэрытарыяльны падзел сам па сабе не заўсёды супрацьстаіць родавай арганізацыі (па меншай меры трэба гаварыць аб штучным тэрытарыяльным падзеле), а родавая арганізацыя не заўсёды знікае ці аслабляецца ў дзяржаўным грамадстве. Нарэшце, пры tym жа феадалізме падзак і рэнта зліваюцца у непарыўнае цэлае.

Такім чынам, пералічаныя крытэрыі паўстаюць у якасці нейкай умоўнай (і ўмоўленай) межы, якая не мае сутнаснай абумоўленасці (мімаходам заўважым, што Белкоў увогуле сумніваецца ў наяўнасці апошній пры існуючых зыходных пазіцыях). Зыходзячы з гэтага, работу даследчыкаў “ранній дзяржаўнасці” ці патэстарных формаў арганізацыі (што па сутнасці тое ж) магчыма супаставіць са спаборніцтвам Ахілеса і чарапахі.

²⁰ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 21. Москва, 1961. С. 170-171

²¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 645

Атрымліваеща так, што шматлікія прамежкавыя формы, якія выдзяляюць даследчыкі, ёсць тыя ці іншыя разнастайнасці правадырства²² (дапоўнім: ці роўнай яму па складанаасці неіерархічнай формы сацыяльной інтэграцыі). Па сутнаасці, Белкоў ставіць пытанне наступным чынам: альбо мы пазбавім канцэнтру правадырства (=ранній дзяржавы) сэнсу “адсутнага звяза”, альбо гэты тэрмін страціць сваю змястоўнасць²³. Невыпадкова Р.Г.Лоўі ў кнізе “Узнікненне дзяржавы” пісаў, што як пра дзяржаву, так і пра права мы можам гаварыць у дачыненні да прымітыўнага грамадства. Адрозненне толькі ва ўзору́ні складанаасці. У паліталогіі гэтая тэндэнцыя выявілася ў імкненні Гэбрыэла Алманда адмовіцца ад ужывання самога тэрміну “дзяржава” па прычыне немагчымасці яе аддзялення ад больш прымітыўных тыпau палітычнай арганізацыі (з-за адсутнаасці функцыянальных адрозненняў). Верагодна, менавіта разуменне гэтай складанаасці прывяло некаторых даследчыкаў (перш за ўсё, Тыматы Эрла) да пашыранага разумення правадырства як кожнай сярэднезору́невай палітыі. Такім чынам, яе адрозненіе ад дзяржавы, з аднага боку, і ад больш простых формаў арганізацыі, з другога, толькі юлькасныя. Пры такім падыходзе правадырства характарызуецца неразвітым апаратам улады і неразвітай стратыфікацыяй (*some institutional government and some social stratification*)²⁴. Відавочнай становіцца зыбкая мяжа паміж такімі формамі і дзяржавай як (больш) развітай палітычнай арганізацыяй. Плюсам жа падобнага пашыранага разумення правадырства будзе магчымасць запоўніць дастатковая відавочную лакуну ў прасторы формаў грамадска-палітычнай арганізацыі. Але ў гэтым месцы мы зноў жа сутыкаемся з праблемай “гульні ў тэрміны”, якую паставіў П.Белкоў.

Было б несправядліва амінуць тэорыю ранній дзяржавы, прапанаваную і развітую галандскім антраполагам Хенры Класенам²⁵. Здавалася б, нічога прынцыпова новага, у параўнанні з тэорыяй правадырства, яна ўнесці не можа. Трыада класічных прыкметаў дзяржавы Моргана служыць тут мяжой паміж “ранній” і “сталай” дзяржавай, г. зн., планка дзяржаўнаасці, як зазначыў Дз.Бандарэнка, зніжаная. У выніку перад намі аказваецца звычайная эвалюцыянаісцкая схема, толькі са зменай зместу дзвух тэрмінаў. М. Крадзін, які карыстаецца або двумя паняццямі – і “правадырствам”,

²² Белков П.Л. Проблема генезиса государства: перерастает ли вождество в государство? // Цивилизации Тропической Африки: общества, культуры, языки. Москва, 1993. С. 29, 38

²³ См. его статью: Белков П.Л. Раннее государство, предгосударство, протогосударство: игра в термины? // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. Москва, 1995

²⁴ Earle T. How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory . Stanford, 1997. P. 14.

²⁵ Claessen H.J. The Early State: A Structural Approach // The Early State. Hague, 1978

і “ранний дзяржавай” – у выніку падрабязнага іх супастаўлення быў вымушаны канстатаваць, што дасягнуты навукай узровень аналізу “прыводзіць да песямістичнай высновы аб прынцыповай немагчымасці размежавання правадырства і дзяржавы”²⁶. Але тое, што ўспрымаецца як недахоп, у рэальнасці з’яўляецца станоўчым дасягненнем. Пазытыўным у тэорыі ранній дзяржавы мы бачым адмову ад “класічнай трывады” крытэрыяў, якая фактычна азначае прызнанне гэтага феномену канкрэтна-гістарычнай з’явай, адрознай ад “проста дзяржавы” сутнасна, а не стадыяльна. Калі тэорыя правадырства знаходзіцца ў межах аднаўленчага эвалюцыянізму²⁷, то тэорыя ранній дзяржавы патэнцыйная вядзе да адмаўлення ад яго. Непрыемна толькі тое, што сама паняцце “раннія” непазбежна заблытае²⁸.

Праблему, якая была прадэмансцавана ўжо двойчы, магчыма вырашыць пры “вузкім” падыходзе. У адпаведнасці з ім дзяржава разглядаецца як канкрэтна-гістарычнае з’ява, харэктэрная перш за ўсё для ёўрапейскай цывілізацыі. Але акрамя геаграфічнага тэрмінуса існуе і абмераванне ў часе: пра дзяржаву можна гаворыць толькі пачынаючы з Ноўвага часу, калі яе перастаюць атаясамляць з асобай кіраўніка, калі яна набывае “статус” самастойнага суб'екта. Такім чынам, у вузкім сэнсе пад “дзяржавай” магчыма разумець толькі той тып палітычнай супольнасці, які ўсталяваўся ў Заходній Еўропе, пачынаючы з канца Сярэднявечча, калі ў ёўрапейскіх мовах з’яўляецца сам гэты тэрмін (*stato, state, état*) у яго сучасным разуменні – як сістэма палітычнай улады, не зведзеная як да апарату і асобы кіраўніка, так і да сукупнасці падданых і грамадзян. З гэтага не вынікае, быццам мы сцвярджаем, што Зямля не была геоідам да вандровак Калумба і Эль Кана. Дзяржава – з’ява нематэрыяльная, якая мае і снаваць выключна ў свядомасці. Прычым яна з’яўляецца там не ў якасці адбіткі рэчаіснасці, а з мэтай яе растлумачыць і ўпарядкаваць. Тэарэтычнай перадумовай для канкрэтна-гістарычнага разумення дзяржавы з’яўляецца тая традыцыя палітычнай філософіі, якая сцвярджае сутнасную ўзаємасувязь паміж палітычным інстытутам, уяўленнем аб ім і ягоным сімвалічным адбіткам. Як кажа М. Ільін, “якое існуе паняцце аб палітычным феномене, такі і сам феномен, які ёсьць

²⁶ Крадин Н.Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. Москва, 1995. С. 50.

²⁷ Гэта не значыць адмаўлення правадырства як з’явы.

²⁸ Асабл. гл. у Л.Грыніна: раннія дзяржава – як канкрэтна-гістарычны феномен(у вузкім сэнсе) і як стадыя сацыяльна-палітычнай арганізацыі “ранній дзяржавы і яе аналагі” (у пашираным сэнсе). Гринін Л.Е. Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации (общий контекст социальной эволюции при образовании раннего государства) // Філософія і общество. 2001. № 4. 2002. № 2-3.

феномен, такое і паняцце аб ім”²⁹. Сапраўды, з’яўленне саміх тэрмінаў “дзяржава”, “государство”, “*stato*”, “*state*”, “*étaf*” – вельмі добры часавы індыкатар. Умовы ўзнікнення палітычна значнага тэрміну, несумненна, звязаны з асаблівасцямі абазначанага гэтым тэрмінам феномену. Таму коратка прасочым станаўленне пры ведзеных тэрмінаў (па матэрыялях некалькіх даследаванняў)³⁰.

Відавочна, што ангельскага *state* і французкае *état* паходзяць ад лацінскага слова *status*. Неабходным падаецца вызначыць, калі гэтае слова ў лацінскай мове пачало выкарыстоўвацца ў сучасным разуменні дзяржавы. Ці было такое ўвогуле? У анатычнай лаціне, пачынаючы з Цыціёна, такога сэнсу не знаходзяць. Квенцін Скінер выявіў у сярэднявечковай лаціне два выразы, якія яму папірэджваюць. Абодва змешчаныя ў Кодэксе Юсцініяна. Першы – *status Regis*, “стан вялікасці, годнасці і велічы”, уласцівы каралю. З традыцый рымскага права гэты выраз быў запазычаны для сярэднявечнай канцэпцыі карпаратыўнага грамадства, у якім кожны элемент займае сваё месца і выконвае асобную ролю. Манарх тут выступае ў якасці аднаго з элементаў такога грамадства і таму таксама мае свой акрэслены статус. Пры гэтым ягоны статус прадугледжвае не толькі набор пэўных абавязкаў і якасцяў, але і ўсе парадныя атрыбуты высокапастаўленай асобы. Другі выраз, таксама ўзяты з Кодэкса Юсцініяна, – *status regni* ці *status rei publicae*. Яго разумеюць як становішча ці стан краіны, які служыць прадметам асаблівага клопату каранаваных асобаў. Калі першы выраз ззначае асаблівы статус ўсіх персаны (яе прызначэнне) сярод іншых унутры дзяржавы, то другі ўказвае на клопат аб ягоным агульным росквіце. Але ніводны з іх не мае на ўвазе ўяўлення аб дзяржаве як аўтаномнім апараце кіравання, аддзеленым як ад асобы кіраўніка, так і ад сукупнасці падданых.

Змены ва ўжыванні тэрміну *status* звязаны, ужо ў Новы час, з дзвюма рознымі традыцыямі палітычнай думкі – рэспубліканскай і аблігатысцкай. Вынікам з’яўлялася тое, што “*état*, *staat* ці *state* як асобная адзінка са сваім асобным жыццём была аддзелена ад асобы прынца, з аднога боку, і ад падданых прынца і тэрыторыі, якую яны насяляюць, з другога”³¹. Рэспубліканская традыцыя 16 – 17 ст. настойвала на розніцы паміж доб-

²⁹ Ильин И.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. С. 21; спр. с. 187

³⁰ Кола Д. Политическая семантика “*Etat*” и “*état*” во французском языке // Понятие государства в четырех языках. Сб. статей. Санкт-Петербург-Москва, 2002; Скиннер К. The State // Понятие государства в четырех языках. Сб. статей. Санкт-Петербург-Москва, 2002.

³¹ Хархордян О. Что такое “государство”? Русский термин в европейском контексте // Понятие государства в четырех языках. Сб. статей. Санкт-Петербург-Москва, 2002. С. 163.

рым валадаром, кірауніком і добрым кіраваннем. Паколькі чалавечая натура сапсаваная, адзіным сродкам забяспечыць падтрыманне агульной карысці з'яўляецца мажлівасць для ўсёй сукупнасці грамадзян кіраваць сваімі грамадскімі справамі. Людская сукупнасць павінна захаваць за сабой вярхоўную ўладу, пакідаючы за валадаром ці магістратамі статус выбраных службовых асобаў. Далейшае развіццё гэтай ідэі мы знаходзім у французскіх тыранаборцаў і ангельскіх індэпендентаў, таксама ў Джона Лока. Паступова ўзніклі адрозненні паміж валадаром і дзяржавай, з другога боку, пачалося атасамленне дзяржавы з народам. Другі напрамак (Жан Бадэн, Франсіска Суарэс, Гуга Гроцый) выканану іншую задачу – аддзяліў фігуру гаспадара ад ягоных падданых. Адпаведна гэтай традыцыі палітычнай думкі паўнамоцтвы валадара, нават калі яны першапачатковая залежаць ад волі грамадзян, але аднойчы вызначаныя, належаць ужо сувэрэну і не могуць быць адабраныя ад яго. Вярхоўная ўлада мае свае асаблівія права і ўласцівасці, не звязаныя з правамі асобных персонаў, якія гэтую ўладу стварылі. Яны не з'яўляюцца эквівалентамі. Па словах Томаса Гобса, “...калі існуе адзіная воля ўсіх, то яна і павінна прыміцца за адзіную асобу і адрознівацца ад усіх астатніх людзей і абазначацца адзіным найменнем, маючы свае права і сваю маёмасць... Дзяржава (*civitas*)... ёсьць адзіная асоба, волю якой на падставе згоды шматлікіх людзей патрэбна лічыць воляй іх усіх”³². Такім чынам, улада гаспадара не з'яўляецца ягонай асабістай уласцівасцю, яна належыць выключна ягонаму становішчу і статусу, “пасадзе суверэна”. Менавіта ў Гобса знаходзім канчатковое разуменне палітычнай улады суверэна (дзяржаўной улады) як існавання асобнай персоны. Вярхоўная ўлада, згодна з “Левіяфанам”, сканцэнтравана ў штучнай душы, а не ў валадара ці падданых. Гэта даваляе аддзяліць дзяржаву як ад асобы гаспадара, так і ад народа. Карыстанне словам *state* для гэтага новага разумення дзяржавы было зручна, таму што яно не змяшчала канатацый з народным кіраваннем (як *commonwealth*), і не адсылала да рэжыму асабістай улады (як *sovereignty*).

Такім чынам, уяўленне аб дзяржаве, якое ўзнікае ў Новы час, маркіруе для нас з'яўленне самой дзяржавы (у “вузкім сэнсе”). Тады ў свядомасці ўсталёўваецца схема асбонага існавання трох частак наступнай трывады “кіраунік – дзяржава – падданыя” і з'яўляецца канцепт *raison d'état*, дзяржаўнага інтэрэсу (рацыі стану), які выявляе “агульную карысць”. Адначасова з гэтым фармуецца самасвядомасць нацыі, ідэалагічнага канструкта, які ўспрымае такія знешнія атрыбуты пэўнага палітычнага інстытуту, як тэрытарыяльную абмежаванасць і суверэнітэт. Гэткі тып

³² Гоббс Т. О гражданине // Гоббс Т. Сочинения. Т. 1. М., 1989. С. 331

палітый завецца “дзяржава-нацыя” (*nation-state*). Калі гаварыць пра сутнасную харктарыстыку дзяржавы як гістарычнай з’явы, то яе магчыма вызначыць у якасці самастойнага дзеяча палітычных працэсаў, як аб’ект унутрыпалітычнага жыцця, не супадаючы з апаратам улады і з насельніцтвам тэрыторыі, на якую распаўсюджваецца ягоны ўплыў. Класічная трывада Моргана-Энгельса ў дадзеным выпадку выступае ў якасці не сапраўдных прыкметаў, а толькі функцыянальных харктарыстык. Безумоўна, дзяржава належыць да іерархічных палітычных суполак, бо яна праяўляе сябе ў дзеяннях пэўнага кола асобаў, якія бяруць смеласць (на нейкай падставе) сцвярджаць, што яны сваімі дзеяннямі яе прадстаўляюць. Без гэтага апарату ўлады, у якасці аднаго ідэалагічнага канструкта, дзяржава не сможа выконваць свае функцыі па інтэграцыі соцыума і трывянню ягоных інстытутаў. Манархі і ўрады Новага часу і Сучаснасці прэтэндуюць на выказванне волі народу, які іх дэлегуе і надае паўнамоцтвы, але ніякім чынам не на распаряджэнне ягонай свабодай і маёmacцю, што харктэрна для палітычнай маніпуляцыі (“патрыманіяльная дзяржава”).

Каштоўнасць прадстаўленага ў артыкуле падыходу менавіта для гісторыка несумненная і можа быць прадэмантравана ў выглядзе схемы тыпалогіі палітый, адно з мейсцаў у якой займае нацыянальная дзяржава. У заканчэнні хочацца перасцерагчы, што гэты артыкул нельга разглядаць як заклік да звужэння ў навуковым ужытку тэрміну “дзяржава” да канкрэтна-гістарычнай з’явы, якая сфармавалася ў Еўропе ў Новы час. Гэта немагчыма, перш за ёсё, па прычыне пераемнасці ў самой навуцы. Аднак, магчыма і неабходна ўдакладніць тэрміналогію і прывесці яе ў адпаведнасць з тыпалогіяй палітый, у рамках якой нацыянальная дзяржава (дзяржава-нацыя) не тоесная патрыманіяльной ці ранній.